

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

Г. А. БІЛЕЦЬКА

СУДОВА МЕДИЦИНА ТА СУДОВА ПСИХІАТРІЯ

Підручник

Харків
«Право»
2018

УДК 340.6(477)
ББК 67.9(4УКР)63я7
Б61

*Рекомендовано до видання вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 4 від 27 листопада 2015 р.)*

Рецензенти:

В. О. Ольховський – доктор медичних наук, професор, завідувач кафедри судової медицини, медичного правознавства імені засл. проф. М. С. Бокаріуса Харківського національного медичного університету;
В. О. Коновалова – доктор юридичних наук, професор кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, академік Національної академії правових наук України, заслужений діяч науки України

Білецька Г. А.

Б61 Судова медицина та судова психіатрія : підручник / Г. А. Білецька. – Харків : Право, 2018. – 376 с. : іл.

ISBN 978-966-937-255-0

У підручнику висвітлюються питання судової медицини та судової психіатрії, що виникають у правовій практиці. У розділі I «Судова медицина» розглянуто питання танатології, травматології, механічної асфіксії, токсикології, впливу критичних температур, електрики та ін., які мають велике значення при розслідуванні злочинів, пов'язаних із заподіянням тілесних ушкоджень та смерті людині. Особливу увагу приділено питанням, що надаються до експертизи того чи іншого об'єкта.

У розділі II «Судова психіатрія» розглянуто організаційно-правові та науково-практичні засади судової психіатрії, а також основні розлади психічного здоров'я, симптоми та синдроми, що супроводжують їх клінічну картину, перебіг та причини виникнення душевних хвороб. Приділено увагу судово-психіатричній оцінці окремих психічних захворювань, що має значення при розгляді кримінальних проваджень і цивільних справ. Наведено коротку клінічну картину психічних порушень при різного роду наркоманіях та токсикоманіях.

Для правознавців (слідчих, прокурорів, адвокатів, суддів), студентів юридичних вищих навчальних закладів.

**УДК 340.6(477)
ББК 67.9(4УКР)63я7**

ISBN 978-966-937-255-0

© Білецька Г. А., 2018
© Видавництво «Право», 2018

Dum docemus, discimus
Поки вчимо, вчимися

Amat victoria curam
Перемога любить старанність

Вступ

Сьогодні в Україні відбувається докорінна зміна громадсько-політичного устрою, що потребує, у свою чергу, проведення правової реформи, в рамках якої вже були прийняті нові редакції провідних законодавчих актів, таких як Кримінальний кодекс України, Кримінальний процесуальний кодекс України, Цивільний кодекс України тощо.

Сучасні наукові досягнення у вітчизняній та світовій медицині суттєво змінили склад поглядів і методологічних прийомів щодо вирішення деяких судово-медичних та судово-психіатричних проблем. Проте і в наш час у цих науках залишається достатньо невивчених, дискусійних та спірних питань, що потребують подальшого дослідження та впровадження в практичну діяльність лікарів і правознавців. Усе це створює необхідність для зміни підходів викладання певних питань судової медицини та судової психіатрії для юристів. Тому і назріла об'єктивна необхідність в оновленому підручнику «Судова медицина та судова психіатрія».

Висновок експерта є одним із джерел доказів у кримінальному та цивільному процесі. Саме тому така експертиза набуває суттєвого значення в боротьбі зі злочинами, спрямованими проти життя, здоров'я й особистої гідності людини. Головним завданням правників під час проведення слідчих дій є надання правильно сформульованих питань щодо експертизи певного об'єкта, а метою – розуміння й оцінка отриманих відповідей. Правознавці повинні знати, які саме відповіді з урахуванням можливостей сучасної судової медицини або судової психіатрії сьогодні можна отримати після проведення призначеної експертизи, що дозволить доступно та обґрунтовано ставити питання перед спеціалістами, критично оцінювати повноту проведеного дослідження. Слід зазначити, що в підручнику надані загальні питання щодо експертизи різних об'єктів, тому що кожен з об'єктів має свою індивіду-

альну особливість у певних випадках, а надані відповіді – це загальні положення, які базуються на знаннях медичної науки, загальних правилах дослідження, особистому досвіді.

Підручник сприятиме полегшенню сумісної роботи слідчих та експертів на різних етапах кримінального або цивільного процесу при призначенні й проведенні експертизи та після одержання її висновків.

Підручник розрахований на студентів юридичних вищих навчальних закладів, працівників судових та правоохоронних органів.

Автор вважатиме своє завдання виконаним, якщо підручник допоможе майбутнім правознавцям повноцінно та ефективно використовувати отриману інформацію в розслідуванні та розкритті злочинів і у здійсненні правосуддя.

РОЗДІЛ I

СУДОВА МЕДИЦИНА

1. ПОНЯТТЯ, ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ ТА МЕТОДИ СУДОВОЇ МЕДИЦИНИ

Судова медицина – наука, що вивчає і розробляє питання медичного та загальнобіологічного характеру, які виникають у правовій практиці, а також конкретні завдання органів охорони здоров'я. Такі питання можуть стосуватися будь-якого розділу медицини при розслідуванні та розгляді кримінальних проваджень і цивільних справ. Однак судова медицина – це не випадковий механічний набір медичних дисциплін, а самостійна медична наука, яка вивчає певне коло питань і має свої методи дослідження. У міру розвитку з неї виокремилися такі самостійні дисципліни, як: судова хімія, судова психіатрія, судова токсикологія та ін. Водночас кожен розділ судової медицини постійно розширюється та науково поглиблюється.

В Україні система предмета судової медицини включає такі розділи:

1. Процесуальні та організаційні положення судово-медичної експертизи – зміст і тлумачення законів та відомчих розпоряджень, права й обов'язки, межа компетентності та відповідальності судово-медичної служби, її установи, зв'язок з органами охорони здоров'я.

2. Розлад здоров'я та смерть людини внаслідок дії різноманітних факторів зовнішнього середовища. Механізм виникнення, розвиток і діагностика травм, заподіяних фізичними, хімічними, біологічними та психоемоційними чинниками.

3. Судово-медична експертиза:

а) живих осіб – приводи, порядок, особливості проведення дослідження несмертельних травм, статевих злочинів, визначення віку, статевих станів, стану здоров'я, питань симуляції, штучних хвороб та самоушкоджень тощо;

б) трупа – вчення про смерть, трупні явища, приводи, судово-медичне дослідження трупів у випадках насильницької та раптової смерті, трупів новонароджених та ексгумованих;

в) речових доказів біологічного походження (кров, сперма, волосся, кістки тощо);

г) матеріалів і документів, що стосуються випадків, пов'язаних із завданням шкоди здоров'ю людини.

До предмета судової медицини належать її об'єкти: особи, що постраждали від зловмисних дій, підозрювані чи обвинувачувані у скоєнні злочину – в цілому «живі особи»; мертві тіла (трупи); речові докази (знаряддя злочину та предмети, що зберегли на собі біологічні сліди злочинних дій: плями крові, сперми, слини; волосся, піт тощо); матеріали кримінальних проваджень або цивільних справ, що містять інформацію медико-біологічного характеру.

Судова медицина з усіх медичних наук найбільш тісно пов'язана з патологічною анатомією, травматологією, токсикологією, серологією, а з юридичних – із криміналістикою, кримінальним правом, цивільним правом тощо.

На сучасному етапі розвитку судова медицина має важливі завдання не тільки для боротьби зі злочинами проти життя та здоров'я громадян, а й для вдосконалення служби охорони здоров'я. Судова медицина робить свій внесок у профілактику травматизму, отруєнь, раптової смерті, сприяє покращенню лікувально-профілактичної роботи на різних етапах надання медичної допомоги. Обговорення на судово-медичних та клініко-анатомічних конференціях помилок, яких припустилися під час діагностики та лікування хворих, аналіз їх причин і подання конструктивних пропозицій щодо їх усунення та попередження – це далеко не повний перелік заходів, спрямованих на вдосконалення практики органів охорони здоров'я.

Практична судово-медична робота, зокрема судово-медична експертиза, проводиться лікарями, які мають спеціальну підготовку в цій галузі.

До методів судової медицини слід віднести систему загальнонаукових способів, правил і рекомендацій щодо вивчення конкретних об'єктів, явищ, предметів і фактів. До таких належать, зокрема, спостереження, вимірювання, опис, порівняння, експеримент, моделювання, математичне опрацювання та ін. Поряд із загальнонауковими судова медицина включає спеціальні методи дослідження, властиві тільки цій галузі діяльності. Це обумовлено специфічністю об'єктів і завдань судової медицини. До судово-медичних належать такі методики, як:

визначення давності настання смерті; визначення прижиттєвого та посмертного утворення ушкоджень; кріоскопічне дослідження крові; встановлення діатомового планктону при діагностиці утоплення та ін. Методиками, запозиченими з інших наук, але такими, що використовуються суто із судово-медичною метою, є гістологічні, біохімічні, спектральні, фотографічні тощо.

Підставами для судово-медичного дослідження об'єктів стають різні види зовнішнього впливу на людину, що призвели до розладу здоров'я або смерті.

Оволодіння теоретичними знаннями в галузі судової медицини потрібне кожному юристу, зокрема судово-слідчим працівникам, що дозволяє кваліфіковано оглянути місце події; своєчасно виявити, вилучити та направити на експертизу речові докази біологічного походження, які виявлені на місці події; визначити час настання смерті та характер ушкоджень, які є на трупі; а також імовірну причину смерті тощо; правильно сформулювати питання експерту, оцінити його висновок та ін. Під терміном «судово-медична експертиза» розуміють науково-практичне дослідження, яке проводить лікар за зверненням сторони кримінального провадження або за дорученням слідчого судді чи суду (ст. 242 КПК) для надання висновку з медичних та деяких біологічних питань, що виникають у ході розслідування чи в судовому процесі.

Таким чином, судово-медична наука і судово-медична експертиза в сукупності становлять систему судової медицини.

Ураховуючи високі вимоги до якості судово-медичних експертиз та їх дедалі зростаючу роль у посиленні боротьби зі злочинністю й у зміцненні законності, Міністерство охорони здоров'я України (далі – МОЗ України) приділяє постійну увагу розвитку та вдосконаленню судово-медичної служби, розробленню й утіленню у практику сучасних досягнень науки та техніки. Усе це збільшує можливості судово-медичної експертизи й підвищує наукову обґрунтованість і доказову цінність висновків експерта.

Наказом МОЗ України затверджені «Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень» (див. додаток), які передбачають уніфіковані критерії для їх оцінки. Однак вони далеко не вичерпують усієї різноманітності ушкоджень, а лише охоплюють найтиповіші, бо становлять загальні керівні вказівки до експертних дій

і не можуть бути шаблоном у роботі. Експерт повинен аналізувати результати огляду, враховуючи особливості ушкоджень, властивості організму, вирішуючи завдання, що стоять перед ним, у кожному конкретному випадку.

1.1. Історичний нарис розвитку судової медицини

Судова медицина як самостійна наука виникла на потребу суду в з'ясуванні фактів біологічного і медичного характеру. Безсумнівно, створенню державної і наукової судової медицини передував тривалий період її практичного застосування із судовою і слідчою метою.

Як вважають науковці, судова медицина виникла в Китаї, адже під час проведення на його території археологічних робіт було знайдено найдавніші записи судово-медичного змісту. До X ст. належить праця «Цзянь-янь Ге-му», що в перекладі означає «Пункти розслідування та експертизи», в якій, зокрема, наводиться методика огляду трупа. У 1247 р. голова кримінального суду Китаю Сун Ци написав трактат із судової медицини «Сі Юань-лу» («Спосіб помсти за кривду»), в якому надав свідчення про описання й вивчення різних смертельних та несмертельних ушкоджень, про судово-медичну діагностику в випадках насильницької і раптової смерті та ін. Цим трактатом китайські юристи та лікарі користувалися упродовж багатьох віків.

В Європі в період раннього Середньовіччя (XI–XII ст.) лікарі в судах участі не брали, бо панівною була «обвинувальна» форма судового процесу. Зміна в XII–XIV ст. «обвинувальної» форми судового процесу на «розшукову», коли в основу обвинувачення або визнання невинуватості покладено формальні докази, теж майже не вимагала залучення до процесу фахівців у галузі медицини. Папа Пій III (XIII ст.) вказував на виняткове значення лікарів під час розгляду справ про ушкодження.

Початком систематичного застосування лікарських знань у європейському судочинстві є Бамберзький карний статут, який був складений у 1507 р. бароном Йоганном фон Шварценбергом за дорученням князя-єпископа Бамберзького Георга III Шенк фон Лімपुरга і став основою для славетної «Lex Carolina» – зводу загальних німецьких кримінальних законів. Про його досконалість свідчить те, що, поба-

чивши світ у 1532 р., він проіснував більш як два століття – до кінця XVIII ст. Цей Закон передбачав запрошення лікарів при розгляді кримінальних справ для обстеження трупів чи огляду осіб із тілесними ушкодженнями, а також у випадках дітовбивства, викидней, отруєнь, психічних станів, визначення віку. Запрошені до суду лікарі обов'язково присягали.

В Європі лише у XVI ст. виникає можливість дослідження мертвих тіл. До цього періоду належать перші європейські праці із судової медицини, зокрема, французького хірурга Амбруаза Паре – «Трактат про висновки лікарів та бальзамування трупів» (1575) (його вважають засновником судової медицини в Європі), сицилійського лікаря Фортунато Фіделіса з Палермо – «Про висновки лікарів» (1602), італійця Паоло Заккіа – «Судово-медичні питання» (1626).

У допетровській Русі медична експертиза проводилася у формі судово-медичних оглядів живих осіб, а в окремих випадках – огляду трупів людей, що загинули від насильницької смерті. Щоразу подібного роду лікарські експертизи призначалися спеціальним урядовим указом.

На початку XVIII ст. видаються перші офіційні розпорядження, що узаконюють проведення судово-медичної експертизи. Щодо цього становить інтерес «Боярський вирок», який увійшов у повне Зібрання законів Російської імперії «Про покарання тих, що не знають медичних наук і що з нецтва у вживанні медикаментів заподіюють смерть хворим».

Петро I, з ім'ям якого пов'язані найбільші перетворення у сфері медичного обслуговування населення, вказав на обов'язковість медичних оглядів у разі смерті від побоїв чи поранень. У тлумаченні до артикула (статті) 154 Військового статуту (1716) прямо вказується на обов'язковість судово-медичного розтину трупа у випадках насильницької смерті від побоїв і поранень.

Проведення судово-медичної експертизи у першій половині XVIII ст. значно ускладнювалося у зв'язку із браком лікарів. Розтини спочатку проводили у столичних містах і військово-лікувальних установах.

У Німеччині й Австро-Угорщині на стику XVIII–XIX ст. виникла єдина державна медицина з питань судової медицини та гігієни населення. Діагностика народження живим за наявності повітря в легенях

була експериментально доведена в роботах доктора Іоганна Шрейєра (Німеччина, 1682). Німець Іоганн Бон у 1690 р. у Лейпцигу опублікував працю «Основи судової медицини», в якій запропонував назву судово-медичної науки «судова медицина», що в подальшому й набула закріплення в світі. У XVIII ст. були видані праці Е. Габенштрайта «Судова антропологія» (1755), Е. Пленка «Токсикологія, або наука про отрути та протиотрути» (1775). К. Рокітанський вивчив причини виникнення трупної зелені, Р. Вірхов установив механізм утворення жировіску, описав жирову емболію при переломах і запропонував реактив для виявлення еритроцитів у старих кров'яних плямах. Його остання робота, що була перекладена російською мовою та надрукована у 1799 р. – «Наставлення по судебной медицине», тривалий час була єдиним посібником із судової медицини для російськомовних студентів та лікарів. Важливо відзначити, що пріоритет складання першої наукової методики з огляду й розкриття трупів належить видатному професору анатомії і хірургії Медико-хірургічної академії І. В. Буяльському (1789–1866). У «Військово-медичному журналі» була опублікована його праця «Керівництво для лікарів із правильного огляду мертвих людських тіл для розпізнавання причини смерті, особливо під час судових досліджень» (1824). Опублікування першого повного офіційного «Повчання лікарям під час судового огляду й розтину мертвих тіл» належить до 1829 р. (І. В. Буяльський, С. О. Громов і О. П. Нелюбін).

Видання містить виклад процесуальної сторони судово-медичного дослідження, а також докладні вказівки лікарям із техніки судово-медичних розтинів.

Відповідно до «Повчання лікарям під час судового огляду й розтину мертвих тіл» «огляд і розтин мертвих тіл зобов'язані робити в повітах – повітові, а в містах – городові та поліцейські лікарі, але якщо вони через хворобу чи з іншої причини не можуть ними зайнятися, то замість них цей обов'язок покладається на будь-якого військового, цивільного чи вільно практикуючого медичного чиновника. Варто згадати, що ще в 1824 р. професором О. П. Нелюбіним були опубліковані «Правила для керівництва судового лікаря при дослідженні отруєнь з додаванням синоптичних таблиць про отрути». Популярним і найбільш поширеним був посібник із судової медицини професора С. О. Громова (1774–1856), надрукований у 1832 р. За високу

якість видання його автор був нагороджений почесною Демидівською премією. У середині XIX ст. вийшов «Практичний посібник із судової медицини» німецького викладача державної медицини І. Л. Каспера, який у 1870 р. був перекладений російською мовою. Так, науковець упровадив у практику судової медицини мікроскопічне дослідження, яке використовував для вивчення речових доказів.

На підставі реакції преципітації Ф. Я. Чистович, П. Уленгут і А. фон Вассерман розробили метод серологічної діагностики видової належності біологічних рідин. Проблему ідентифікації особи досліджували А. Бертільйон, який запропонував методи антропометрії, словесного портрету, також В. Хершель і Г. Фулдс, які започаткували використання дактилоскопії. Вона була найточнішим способом встановлення особи до 1985 р., коли А. Джеффріс розробив метод ДНК-дактилоскопії, заснований на вивченні поліморфізму довжини рестрикційних фрагментів дезоксирибонуклеїнової кислоти (ДНК).

Танатологічні проблеми судової медицини свого часу успішно розроблялися київським професором М. О. Оболонським, який працював у Харкові та написав «Пособие при судебно-медицинском исследовании трупа и при исследовании вещественных доказательств» (1886).

Говорячи про вітчизняні посібники із судової медицини того часу, необхідно відзначити, що геніальний хірург і анатом М. І. Пирогов у 1846 р. видав атлас під назвою «Анатомічні зображення людського тіла, призначені переважно для судових лікарів».

Особлива заслуга належить М. І. Пирогову у вивченні вогнепальних поранень. Його спостереження й експериментальні дослідження, присвячені характеристиці вхідних і вихідних поранень, становлять винятковий інтерес, адже є першими оригінальними дослідженнями з цього питання. Відомо, що М. І. Пирогов провів велику кількість розтинів трупів, серед яких були і судово-медичні.

Професорами Петербурзької медико-хірургічної академії Є. В. Пеліканом, М. М. Сорокіним та Д. П. Косоротовим було створено підґрунтя вітчизняної судово-медичної токсикології. Новітні історико-медичні дослідження показали, що російський вчений Є. В. Пелікан є одним із основоположників суто наукового експериментального методу у фармакології та токсикології. У своїй роботі «Опыт приложения современных физико-химических исследований к учению о ядах» (1854) він критикує ряд основних положень із загальних питань ток-

сикології і фармакології (поняття про отрути, шлях уведення, дія отрут в організмі й ін.) і висловлює свою точку зору на зв'язок між хімічною будовою речовин і їх дією. Завдяки блискучим експериментальним дослідженням вченого визначено наукові засади вивчення найважливішої проблеми зв'язку між хімічною структурою речовини та її токсичними властивостями. У 1857 р. Є. В. Пелікан уперше довів, що паралізуюча дія кураре на периферичні кінці рухових нервів залежить від наявності в ньому алкалоїду курарину. У 1865 р. він заснував перший самостійний судово-медичний журнал «Архів судової медицини та суспільної гігієни». Того ж року Д. П. Косоротов написав перший російський «Підручник із судової токсикології». Професор судової медицини Імператорського Харківського університету В. К. Анреп (1852–1927) одним із перших у світі експериментально довів місцеву анестезуючу дію кокаїну і в 1879 опублікував результати своїх досліджень.

Яскравим представником судово-медичної науки ХХ ст. є професор П. А. Мінаков, що з 1900 по 1931 р. очолював кафедру судової медицини Московського університету. Він набув популярності після захисту докторської дисертації на тему «Про волосся у судово-медичному відношенні» (1894). У 1902 р. виступив із доповіддю «Про субендокардіальні екхімози при смерті в разі витікання крові». У цій роботі вчений уперше описав появу субендокардіальних крововиливів у лівому шлуночку серця у разі смерті від гострої крововтрати та пояснив механізм їхнього виникнення, тому ці екхімози мають назву «плями Мінакова». Найбільш цікавими з опублікованих П. А. Мінаковим у ті роки праць є його дослідження, присвячені розробці нового, практично не складного методу консервування трупів: ще на початку ХХ ст. він застосовував спосіб консервування трупів за допомогою введення суміші формаліну та спирту в грудну, черепну і черевну порожнини. При цьому процес гниття зупинявся і протягом трьох місяців труп зазнавав муміфікації. Спостереження над трупами упродовж 20-х років переконали П. А. Мінакова у практичній доцільності такого способу.

Учнем і наступником П. А. Мінакова був М. В. Попов, що написав понад 50 наукових праць, серед яких головне місце займають його дослідження у сфері судово-медичної гематології. Цим вченим був розроблений метод визначення групи крові в невеликих плямах, що увійшов у багато посібників під назвою «спосіб Попова». Ним були запро-

поновані номенклатура і класифікація барвної речовини крові та її похідних, уперше використана емісійна спектроскопія із судово-медичною метою, виявлені індивідуальні властивості крові факторів М і N, до яких він розробив специфічні сироватки, використовувані для вирішення питання про можливість приналежності крові певній особі. М. В. Попов видав перше керівництво «Основи судової медицини» (1938), підручник судової медицини для студентів медичних інститутів (1940). Значна увага М. В. Поповим приділялася питанням кваліфікації тяжкості тілесних ушкоджень, він брав безпосередню участь у розробленні класифікації несмертельних тілесних ушкоджень.

Неабиякою популярністю і повагою в Україні користується ім'я М. С. Бокаріуса – видатного українського судового медика і криміналіста. У 1895 р. він закінчив медичний факультет Харківського університету і відтоді розпочалася його плідна діяльність у галузі судової медицини. У 1910 р. М. С. Бокаріуса, який одержав звання професора, обрано на посаду завідувача кафедри судової медицини Харківського університету, а згодом, після створення державного медичного інституту, – завідувачем кафедри судової медицини цього навчального закладу, в якому він працював до кінця життя. Перший період своєї діяльності він присвятив розробленню проблем судово-медичного дослідження речових доказів. Захистив докторську дисертацію з теми «Кристали Флоранса, їхня хімічна природа та судово-медичне значення». У 1910 р. побачило світ його керівництво «Судово-медичні мікроскопічні і мікрохімічні дослідження речових доказів», у 1911 р. – «Короткий курс судової медицини» (для студентів), у 1915 р. – «Судова медицина у викладі для юристів» (обсягом понад 800 с.). Микола Сергійович цікавився проблемами криміналістики, інтенсивно розробляв науково-технічні методи дослідження судових доказів. Він був активним прихильником зближення судової медицини і криміналістики. Професор М. С. Бокаріус – ініціатор створення у Харкові кабінету науково-судової експертизи, функціями якого було не лише проведення експертиз у кримінальних справах, а й науково-експериментальне вивчення питань за допомогою різних технічних засобів. У 1925 р. на базі цього кабінету було створено Інститут науково-судової експертизи. Обов'язки директора Інституту беззмінно виконував М. С. Бокаріус, а в 1931 р., після смерті вченого, цій установі було присвоєно його ім'я.